

Zebîdî, *‘Ukûdül-cevâhiri’l-münîfe ft edilleti mezhebi’l-İmâm Ebî Hanîfe*, İstanbul 1309, I, 5-6, 45; Leknevî, *er-Ref’ ve’t-tekmîl*, s. 23, 59; a.mlf., *el-Ecvibetü’l-fağla li’l-es’ileti’l-‘aşe-reti’l-kâmile*, Halep 1384/1964, s. 47; Mahmud Esad Seydişehirî, *Târîh-i İlm-i Hukuk*, İstanbul 1331, s. 204; Brockelmann, *GAL* (Ar.), III, 235-245; M. Zâhid Kevserî, *Te’rîbü’l-Ha-ğib*, Kahire 1361/1942, s. 16-18, 20, 21; a.mlf., *en-Nüketü’l-‘arîfe*, Kahire 1365, s. 3-5; Sabri Şakir Ansay, *Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku*, Ankara 1954, s. 39, 40; C. Zeydân, *Âdâb* (Dayf), II, 161; Mustafa es-Sibâî, *es-Sünne*, Kahire 1961, s. 451, 463, 467, 469, 471; M. Esad Kılıçer, *İslâm Fıkhiında Re’y Taraftarları*, Ankara 1963, s. 48, 49; Muhammed Hamidullah, *İslâm-da Devlet İdaresi*, İstanbul 1963, s. 31; M. Abdurrahman el-Mübârekfûrî, *Mukaddimetü Tuḥ-feti’l-Aḥveṣ*, Kahire 1386/1967, I, 162-164, 166, 169-170; Sezgin, *GAS* [Ar.], I/3, 31-50; Subhî es-Sâlih, *‘Ulâmü’l-ḥadis ve muṣṭalahuh*, Beyrut 1969, s. 210, 266, 347, 383, 384; Abdülkadir Şener, *İslam Hukukunun Kaynaklarından Kıyas, İstihsan, İstislah*, Ankara 1974, s. 128, 129; M. Ebû Zehre, *Târîḥu’l-mezâhibi’l-fikhiyye*, Kahire, ts., II, 175; a.mlf., *Ebû Hanîfe*, Kahire 1976; Velîd el-A’zamî, *Medresetü’l-İmâm Ebî Hanîfe*, Beyrut 1404/1983; Mustafa Uzunpostalcı, *Ebû Hanîfe Hayatı ve İslâm Fıkhiındaki Yeri* (doktora tezi, 1986), SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 56-202; İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebû Hanîfe’nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu* (doktora tezi, 1989), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Ahmed Emîn, *Ḍuḥa’l-İslâm*, Kahire, ts., II, 176-180, 182, 183; III, 274; Abdülhalîm el-Cündî, *Baṭalü’l-ḥurriyye ve’t-tesâmuh fi’l-İslâm*, Kahire, ts., s. 32, 33; Seyyid Afifî, “et-Tecdîd fi’l-İslâm, el-müceddidûn fi’l-ḥarîmî’s-şânî el-hicrî, el-İmâm Ebû Hanîfe”, *ME*, IX/1 (1939), s. 105, 106, 168, 368-371, 420; Abdülalîm, “Ma’rîfetü’l-mezâhib”, *Mecelle-i ‘Ulâm-i İslâmiyye*, I/1, Tahrân 1960, s. 163-177; Abdülğani Ahmed Nâcî, “Ebû Hanîfe ve ḥurriyetü’r-re’y”, *ME*, XLVI/3 (1974), s. 323-328; M. Abdürreşîd en-Nu’mânî, “Mekânetü Ebî Hanîfe fi’l-ḥadis”, *ed-Dürasâtü’l-İslâmiyye*, XXIV/1, İslâmâbâd 1989, s. 27-67; Halim Sabit Şibay, “Ebû Hanîfe”, *İA*, IV, 20-28; R. Paret, “İstihsan”, *a.e.*, V/2, s. 1217-1219; J. Schacht, “Abû Hanîfa al-Nu’mân”, *El’2* (İng.), I, 123-124; U. F. Abd-Alah, “Abû Hanîfa”, *Elr.*, I, 295-301.

MUSTAFA UZUNPOSTALCI

Akaide Dair Görüşleri. Havâric, Cehmîyye, Mu’tezile, Müşebbihe, Kaderîyye, Cebriyye, Mürcie ve Şîa’nın birer itikadî mezhep olarak teşekkül etmeye başladığı bir dönemde yetişen Ebû Hanîfe, akaid ve kelâma dair görüşleriyle Ehl-i sünnet akidesinin oluşmasına zemin hazırlayan âlimlerdendir. Özellikle Basra’da ilâhî sıfatlar, kader, mürte-kib-i kebîre ve tekfir gibi ilk dönemin belli başlı akaid meseleleri üzerinde değişik görüşlere mensup âlimlerle yaptığı tartışmalarda İslâm ümmetinin çoğunluğu tarafından benimsenen itikadî

ilkeleri ortaya koymuş ve bunları güçlü delillerle savunmuştur. Çağdaşları arasında Ca’d b. Dirhem, Cehm b. Safvân, Vâsîl b. Atâ, Amr b. Ubeyd, Abdülkerîm b. Acred, Zürâre b. A’yen ve Şeytânüttâk gibi değişik görüşleri savunan ilk kelâmcılar yer alır. Bunlardan özellikle Cehm b. Safvân, Amr b. Ubeyd ve Şeytânüttâk ile yaptığı tartışmalar tabakat kitaplarında kısmen de olsa nakledilmiştir. Hâriciler’den Yezîd b. Ebân er-Rekâşî, Şîa’dan Hişâm b. Hakem, Mu’tezile’den Dîrâr b. Amr ve Ebû’l-Hüzeyl el-Al-lâf da Ebû Hanîfe’nin yaşadığı dönemi kısmen idrak eden önemli âlimlerden bazılarıdır.

Ebû Hanîfe’nin kelâm metoduna karşı takındığı tavırla ilgili olarak kaynaklarda yer alan farklı bilgileri üç grupta toplamak mümkündür: 1. Ebû Hanîfe kelâm ilmiyle uğraşmayı farz-ı kifâye kabul etmiş, ilmî hayatına itikadî konularla ilgilenecek başlamış, Küfe ve Basra gibi ilmî muhitlerde kendisini yetiştirip seçkin bir kelâm âlimi olmuş ve hayatı boyunca bu konudaki çalışmalarını sürdürmüştür. Nitekim İmam Şâfiî, Ebû Hanîfe’yi kelâm ilminin kurucusu olarak kabul etmiş (Taşkoprîzâde, II, 67), Bağdâdî onun fakihler içinde Ehl-i sünnet kelâmcılarının ilki olduğunu belirtmiştir (*Uşûlû’d-dîn*, s. 308). Daha sonra İbnü’s-Sübkî, Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, Beyâzîzâde Ahmed Efendi gibi âlimler de bu görüşü benimsemiş, çağdaş yazarlardan M. Zâhid Kevserî, Ali Sâmî en-Neşşâr ve İnâyetullah İblâğ aynı kanaati paylaşmışlardır. 2. Ebû Hanîfe önce kelâm ilmiyle ilgilenmiş, ancak daha sonra ahashabın itikadî meselelerle meşgul olmadığını düşünerek amelî konularda halkın karşılaştığı problemlerin çözülmesini daha önemli görmüş ve bir daha uğraşmamak üzere kelâm ilmini terkedip fıkha yönelmiştir (Muvaḥḥak b. Ahmed el-Mekki, s. 51-53; Ali Abdülfettâh el-Mağribî, s. 21). 3. Ebû Hanîfe, kelâmı öğrenilmesi câiz olmayan ilimlerden kabul edip başta oğlu Hammâd olmak üzere öğrencilerine bu ilimle uğraşmayı yasaklamış, insanlara kelâmın kapısını aralayan Amr b. Ubeyd’in yanı sıra biri tenzihte, diğeri teşbihte olmak üzere iki aşırı ucu temsil eden Cehm b. Safvân ile Mukâtil b. Süleyman’a lânet okumuştur (Kâdî Abdülcebbar, s. 266; Temîmî, I, 113).

İlk iki görüş birbirine oldukça yakındır. Her ikisinde de Ebû Hanîfe’nin itikadî tartışmalara girdiği ve henüz oluş-

ma döneminde bulunan kelâm ilminin ilk temsilcileri arasında yer aldığı belirtilmektedir ki isabetli görünen de budur. Ebû Hanîfe’ye itikadî konulara ilişkin bazı risâlelerin nisbet edilmesi ve fıkıh sisteminde re’y ve kıyasa başvurup bir anlamda akılcılığı benimsemesi onun kelâmî bir nosyona sahip olduğunun delilleridir. Hayatının belli bir döneminden sonra fikhî konularla fazlaca meşgul olması, itikadî meselelerle ilgilenmeyi câiz görmemesinden değil akide dair temel esaslara ilişkin görüşlerini ortaya koyduktan sonra bu alandaki çalışmalara fazla ihtiyaç duymamasından, ayrıca çözüm bekleyen fikhî meselelerin çokluğundan kaynaklanmış olmalıdır. Vefatından önce öğrencilerine yaptığı tavsiyeleri ihtiva eden *el-Vaşıyye* ile *er-Risâle*’sinin itikadî meselelere dair olması kelâmî konularla ilgisini kesmediğini gösterir (İnâyetullah İblâğ, s. 21). Ebû Hanîfe’nin, ahashabın itikadî konularda tartışmaya girmemesinden dolayı akaid meseleleriyle uğraşmayı terkettiğine dair rivayete gelince bunun sahih olması uzak bir ihtimaldir. Zira *el-‘Âlim ve’l-müte‘allim*’de tamamen aksi bir görüşü savunmuştur. Burada belirtildiğine göre Ebû Hanîfe ahashap dönemindeki şartların değiştiğini görmüş, İslâm dünyasında çeşitli siyasî ve fikrî gelişmelerin meydana gelmesi sebebiyle iman esaslarının belirlenmesi için akaid konularının incelenmesini zaruri görmüştür. Ahashap döneminde müslümanlar arasında akaid dair bir ihtilâf bulunmadığı halde hicrî I. yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıkan ihtilâflar neticesinde değişik görüş sahiplerinin birbirini tekfir edip öldürmeyi câiz görmesi, Ebû Hanîfe’ye göre itikadî esasların Kur’ân-ı Kerîm’e ve sahih hadislerle başvurularak kesin delillerle belirlenmesini zorunlu hale getirmiştir (*el-‘Âlim ve’l-müte‘allim*, s. 11-12). Bu da onun kelâm ilmiyle uğraşmayı doğru bulmadığına ilişkin rivayetlerin sahih olma ihtimalini zayıflatmaktadır. Bu rivayetlerin doğru olabileceğini kabul eden âlimlere göre ise Ebû Hanîfe’nin meşgul olmayı uygun bulmadığı kelâm Kur’an ve Sünnet’e dayanan, buna karşılık yabancı kültürlerden etkilenen veya hakkı değil batılı savunmayı hedef alan ve ne olursa olsun muarızın görüşlerinin mutlaka yanlış olduğunu göstermeyi amaçlayan itikadî tartışmalardır. Sonuç olarak Ebû Hanîfe mutlak mânada kelâm ilmi aleyhinde

bulunmamıştır (Taşköprizâde, II, 154-159; Beyâzîzâde, s. 35-46).

Ebû Hanîfe'nin fıkıhı, "kişinin dünya ve âhirette fayda veya zarar göreceği hususlara ilişkin hükümleri bilmesi" şeklinde tarif ederek bunlardan akaide dair hükümleri konu edinen ilme "el-fıkhü'l-ekber" adını vermesi onun, akaidi ameli hükümleri inceleyen fıkhıtan üstün tuttuğunu göstermektedir. Ebû Hanîfe, farklı itikadî telakkilerin çarpıştığı Küfe, Basra, Bağdat ve Hicaz bölgelerini dolaşarak bu yörelerde savunulan görüşleri öğrendikten sonra Kur'an'ı ve Hz. Peygamber'e atfedilen hadisleri incelemek suretiyle İslâm akaidini asıl kaynaklarından belirlemeye çalışmıştır. Kendisiyle tartıştığı muarız nasları kabul eden biriyse kesin naklî delil, nasları delil saymayan biriyse kesin akli delil kullanmıştır (Ebû'l-Hayr, s. 134-135). Nitekim mühlidlerle yaptığı tartışmalarda akli deliller kullandığı gibi muhaliflerini ikna etmek için "ma'kulâtı mahsûs hale getiren" kıyaslar yapmış, bazan da esaslarına Kur'an'da işaret edilen ihtimalleri tartışma metoduna başvurmuştur. Akaidde daha çok Kur'an'ı esas alıp ondan itikadî hükümler çıkarmış, hadisleri de bazan kullanmakla birlikte Kur'an'a aykırı hükümler ihtiva edenlerini uydurma kabul ederek dikkate almamıştır. Zira ona göre Kur'an'a aykırı hükümler taşıyan hiçbir söz Hz. Peygamber'e ait olamaz (*el-Âlim ve'l-müte'allim*, s. 26-27; Beyâzîzâde, s. 50-70; Ebû'l-Hayr, s. 200-204).

Ebû Hanîfe'nin akaid alanında görüşlerinden faydalandığı kişilerin başında Hz. Ali gelir. Zira Ebû Hanîfe, kendisiyle savaştan muhaliflerine "isyankâr kardeşler" adını vermek suretiyle adam öldürme gibi büyük bir günahı işleyenlerin dahi mümin olduğuna hükmetmesinden ötürü Hz. Ali'yi itikadî problemlere çözüm getiren ilk âlim olarak görmüş ve onun bu metodundan önemli ölçüde faydalandığını açıklamıştır (*Risâle*, s. 69). Ehl-i beyt'e mensup âlimlerden Zeyd b. Ali, Muhammed el-Bâkır, Ca'fer es-Sâdık ve Abdullah b. Hasan b. Hasan ile görüşüp akaid konularında onlardan istifade etmiş, ashtaptan Abdullah b. Mes'ûd, Muâz b. Cebel, tâbiinden Hasan-ı Basrî, Atâ b. Ebû Rebâh, Saîd b. Müseyyeb, Ömer b. Abdülazîz gibi âlimlerin görüşleri de onun itikadî düşüncelerine şekil vermiştir. Bunlardan başka Hüseyin b. Hâris ve Ebû'l-Kâsım el-Cedîlî'den de faydalandığı nakledilir.

Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşlerini, talebeleri Ebû Yûsuf, Ebû Mutî' el-Belhî ve Ebû Mukâtil es-Semerkindî tarafından yazılıp nakledilen *el-Âlim ve'l-müte'allim*, *el-Fıkhü'l-ekber*, *el-Fıkhü'l-ebşâf*, *er-Risâle*, *el-Vaşıyye* adlı akaid risâlelerinin yanı sıra tabakat ve menâkıb kitaplarından tesbit etmek mümkündür. Bununla birlikte onun itikadî görüşlerini hatasız olarak belirlemek oldukça güçtür. Ebû Hanîfe'nin itikadî cephesini inceleyen müellifler, söz konusu kaynaklarda bazan aynı konuda kendisine farklı görüşler nisbet edilmesini, akaid risâlelerinin bizzat kendisi tarafından yazılmayıp talebelerince kaleme alınması ve bu risâlelerde araz, cevher, zât, sıfat, mucize, kerâmet gibi daha sonraki dönemlerde ortaya çıktığı kabul edilen terimlerin yer alması sebebiyle ona aidiyetlerinin tartışmalı olmasını, risâlelerin bazı yazma nüshalarında değişik bilgilerin yer almasını ve dolayısıyla eserlerine sonradan bazı ilâvelerin yapılmış olma ihtimalini, onun itikadî görüşlerini belirlemeyi zorlaştıran âmiller arasında zikrederler. Her şeyden önce tabakat ve menâkıb kitaplarında Ebû Hanîfe'yi övmeye ve yerme hususunda ifrat ve tefrite varan aşırı değerlendirmelerin yapıldığı, bu arada taraftarlarına göre onun Hz. Peygamber'in övgüsüne mazhar olan bir kişi, muhaliflerine göre ise tekfir edilmesi gereken zararlı bir bid'atçı olarak gösterildiği dikkati çekmektedir. Bu da söz konusu kaynaklardaki bilgilerin ihtiyatla karşılanmasını gerekli kılan bir husustur. Nitekim Ebû'l-Muzaffer el-İsferâyîni, Kaderiyye ve Râfıza'ya mensup bazı kimselerin kendi bâtıl inançlarını terviç etmek amacıyla onları Ebû Hanîfe'ye nisbet ettiklerini kaydetmiştir (*et-Tebşîr*, s. 185). Talebelerince ona atfedilen akaid risâlelerine bazı ilâveler yapılmış olmasına rağmen bunların ana hatlarıyla ona ait görüşleri ihtiva ettiği hususu ittifağa yakın bir kanaat halindedir. Ebû Hanîfe ile öğrencilerinin akaid dair görüşlerini naklettiğini belirten Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin *Âkide*'sindeki görüşlerle söz konusu risâlelerdeki görüşlerin büyük çapta benzerlik arzemesi de bunu teyit etmektedir. İlgili risâlelerde yer alan araz, cevher, zât, sıfat, mucize ve kerâmet terimleri bunlara sonradan ilâve edilmiş olabileceği gibi Ebû Hanîfe'nin bunlardan bahsetmiş olması da uzak bir ihtimal değildir. Zira onun döneminde yaşayan Ca'd b. Dirhem, Cehm b. Saf-

vân, Şeytânüttâk, Hişâm b. Hakem gibi kelâmcıların aynı terimleri kullandıkları ve Ebû Hanîfe'nin de Cehm b. Safvân ve Şeytânüttâk ile münazaralar yaptığı bilinmektedir. Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşlerini şöylece özetlemek mümkündür:

1. **Ulûhiyyet.** Bütün varlıklar Allah tarafından yoktan (lâ min şey') yaratılmıştır. Göklerin ve dünyanın şaşmaz bir düzene sahip olması, varlıkların bir halden başka bir hale dönüşmesi, çocuğun güzel bir endam ile ana karnından çıkması, bilgili ve hikmet sahibi ulu bir yaratıcının mevcudiyetini gösteren apaçık delillerdir. Akıl, azgın dalgalar arasında seyreten bir geminin yetenekli bir kaptanı olmadan yoluna devam etmesini imkânsız gördüğü gibi kâinatın da bilgili ve her şeye gücü yeten bir yaratıcısı olmadan var olup düzenli şekilde devam etmesini muhal görür (Beyâzîzâde, s. 75-85). Her insan bunları düşünerek Allah'ın var olduğunu idrak edebilir. Bundan dolayı dinî bir davetle karşılaşmasa bile yetişkin ve akıllı her insan Allah'a inanmakla yükümlüdür. Akıl yürütmek suretiyle Allah'a isim ve sıfat nisbet edilemez; O sadece zâtına nisbet ettiği isim ve sıfatlarla nitelendirilebilir. O'nun ilim, irade, hayat, kudret, kelâm, sem', basar gibi zâtî; yaratma, rızık verme, diriltme, öldürme gibi fiilî sıfatları vardır. Sıfatları zâtından ayrılmaz. Bütün isim ve sıfatları ezeli olup hiçbirî hâdis değildir. İlâhî fiiller ezeli olmakla birlikte bu fiillerle meydana gelenler (mef'ul) hâdistir. Allah araz ve cisim değildir, dengi ve benzeri yoktur (Beyâzîzâde, s. 90-127, 212-219). Sayı itibarıyla değil eşi ve benzeri bulunmaması itibarıyla birdir. İlâhî zâtın yanı sıra sıfatların hiçbirisi de yaratıklara ve sıfatlarına benzemez. İhlâs sûresi bunu ifade etmektedir. Naslarda Allah'a atfedilen yed, nefis, vech, nûzûl gibi sıfatların keyfiyeti bilinemez. Bunlar ne yaratıklara ait organ ve fiillere benzetilebilir, ne de i'tizâl ehlinin yaptığı gibi te'vil edilerek açıklanabilir. Zira "yed"i kudretle açıklamak örneğinde olduğu gibi bu sıfatları te'vil etmek onları ilâhî sıfat olmaktan çıkarır. Allah ihtiyaç duymaksızın göklerin üstünde bulunan arşa istivâ etmiştir. Bir mekânda bulunmaya muhtaç olmayan Allah zâtıyla değil ilmi ve ilâhî yardımıyla yaratıklarının yanındadır (Ebû Hanîfe, *el-Vaşıyye*, s. 73; Beyhakî, s. 540, 572; Beyâzîzâde, s. 186-198). Allah dilediği şekilde ve keyfiyeti bizce bilinmeyen bir tarzda müminler

EBÜ HANİFE

tarafından cennette görülecektir (Dârimî, s. 15).

Bazı kaynaklarda Ebû Hanîfe'nin Allah'a mâhiyet atfettiğine dair rivayetler yer almışsa da bunların sahih olmadığı kabul edilmiştir (Teftâzânî, *Şerhu'l-Ma-kâşıd*, II, 50; krş. Makdisî, I, 84-85).

2. Halku'l-Kur'an. Bu konuda Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen görüşler farklı olup üç noktada toplanabilir. a) Kur'an'ın sadece Allah kelâmı olduğuna inanmak gerekir, mahlûk olup olmadığı hususunu tartışmak câiz değildir (Temimî, I, 175-176). b) Kur'an mahlûktur, zira Allah'ın dışındaki her şey yaratılmıştır. Nitekim yaratılmış bir şeye yemin etmek câiz olmadığından Kur'an'a yapılan yemin geçerli sayılmamıştır (Hatîb, XIII, 383-384; Ali Sâmî en-Neşşâr, s. 238). c) Kur'an Allah kelâmı olup mahlûk değildir, fakat Kur'an'ı telaffuz edişimiz ve onu yazışımız mahlûktur (Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber*, s. 58; Beyâzîzâde, s. 175-179).

Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü ilk defa Ebû Hanîfe'nin ortaya attığını ileri süren ikinci rivayet ya onu kötülemek isteyenlerce uydurulmuştur veya eksiktir. Ebû Hanîfe belki de ilk defa Kur'an'ı telaffuz edişin mahlûk olduğunu söylemiş, fakat muhalifleri bunu "Kur'an mahlûktur" şeklinde eksik olarak nakletmişlerdir. Eğer Ebû Hanîfe Kur'an'ın mahlûk olduğunu savunmuş olsaydı bazı görüşlerini eleştiren Buhârî'nin bu hususta da onu eleştirmesi gerekirdi. Halbuki Buhârî, halku'l-Kur'an konusuna ayırdığı *Halku ef'âli'l-'ibâd* adlı eserinde Ebû Hanîfe'ye böyle bir görüş nisbet etmemiş, Eş'arî de *Ma-kâilât*'ında Kur'an'ın mahlûk olduğunu kabul edenler arasında Ebû Hanîfe'yi zikretmemiştir. Birinci rivayetin ise halku'l-Kur'an tartışmasına girmeyi uygun görmediği dönemdeki görüşünü yansıtmış olması muhtemeldir. Üçüncü rivayet Ebû Hanîfe'nin nihâi görüşü olmalıdır. Nitekim bazı kaynaklar, Ebû Yûsuf'un hocasıyla altı ay halku'l-Kur'an konusunu tartıştığını ve sonunda onunla, "Kur'an Allah kelâmıdır, mahlûk değildir, mahlûk olduğunu söyleyen kâfirdir" görüşünde karar kıldıklarını kaydetmektedir (Hatîb, XIII, 383-384; Beyhakî, s. 321-322). Bu da Ebû Hanîfe'nin halku'l-Kur'an konusundaki görüşünün bazı değişiklikler geçirdiğini gösterir.

3. Kader. Kâinatta meydana gelen her şey ilâhî takdir ve kazâya göre cereyan eder. Zira Kur'an-ı Kerim'de (meselâ bk.

el-Kamer 54/49, 52-53; Yûnus 10/34, 99) ve hadislerde (*el-Muvatta'*, "Kader", 14; Tirmizî, "İmân", 4) her şeyin yaratılmadan önce yazıldığı ve meydana gelen şeylerin bu yazıya göre gerçekleştiği açıkça belirtilmiştir. Allah Teâlâ hayır ve şer dahil vuku bulacak her şeyi ezeli ilmiyle bilmiş ve ilmine göre vasfederek levh-i mahfûza yazmıştır (Beyâzîzâde, s. 266-279). Bununla beraber müminleri imana, kâfirleri de küfre zorlamamış, herkese fiillerini iradeleriyle gerçekleştirme imkânı tanımıştır. Zira Allah herkesin kaderini, kendi iradeleriyle gerçekleştirecekleri şekilde yazmıştır. Bundan dolayı kişi annesinden mümin veya kâfir (saîd veya şakî) olarak doğmaz; mümin iken kâfir, kâfir iken mümin olabilir (Zebidî, II, 9).

Kulların fiillerini yaratan Allah'tır, kul ise fiil yapmayı diler ve onu icra eder. Eğer kul fiillerinin yaratıcısı olsaydı onları dilediği şekilde yapabilmesi ve her dilediğini gerçekleştirebilmesi gerekirdi. Fiillerini yapma gücü (istitâat) fiilden önce değil fiil anında kullara verilmiştir. Kul fiili yapma anından önce bu güce sahip bulunsaydı Allah'a muhtaç olmazdı; halbuki Kur'an'da kulların her an Allah'a muhtaç oldukları bildirilmiştir (Fâtır 35/15; Muhammed 47/38). İstitâat, fiilini gerçekleştirmesinden sonra da kula verilmiş olamaz; zira bu takdirde fiilin istitâatsız meydana gelmesi gerekir ki bu muhaldir. Kulda istitâat yaratmakla Allah kulun fiilinin hâlikı, kul ise bu istitâatı hayır veya şer yönünde kullanmakla fiilin kâsibidir. Bütün bu açıklamalara rağmen Ebû Hanîfe kader problemini hürriyet-zarûret çelişkisinden kurtararak çözemediğinin farkına varmış olmalıdır. Zira ona göre gözün güneşe bakması mümkün olmadığı gibi aklın da kader ve kulların fiilleri konusunu nihâi çözüme kavuşturması mümkün değildir (Beyâzîzâde, s. 150-165, 182-183, 243-254; Ebû'l-Hayr, s. 170-178).

4. Nübüvvet. Nübüvvetin gerçekliği ilâhî bir ilhamla kavranabilir. Şöyle ki Allah, peygamberin ilâhî kaynağa dayanarak verdiği bilgilerin doğruluğu hususunda insanların kalbinde bir kanaat ve bir itminan yaratır. Bununla birlikte peygamberlerin gösterdikleri mucizeler de haktır. Hz. Peygamber'in inşikâku'l-kamer* mucizesi ve mi'râcî bu tür olaylardır. Peygamberler şirkten, büyük ve küçük günahlardan korunmuştur. Ancak küçük hata (zelle) işlemeleri mümkündür. Bütün peygamberlerin getirdi-

ği dinlerin temel prensipleri tevhid esasına dayalı tek bir sistem oluşturmakla birlikte fer'î hükümleri (şariat) farklı olabilmıştır (Beyâzîzâde, s. 198-200, 311-336). Allah'a inandığı halde son peygamberin nübüvvetini benimsemeyen kimse Allah'a da iman etmemiş sayılır. Çünkü ona iman etmek Allah'ın emirlerinden biridir (en-Nisâ 4/65). Dolayısıyla Allah'a iman eden herkesin Hz. Muhammed'in nübüvvetini de kabul etmesi gerekir (Ebû Hanîfe, *el-'Âlim ve'l-müte'allim*, s. 23; Beyâzîzâde, s. 318-336).

5. Ahiret. Kabir azabı haktır; zira Kur'an-ı Kerim'de buna işaret edilmiştir (et-Tevbe 9/101; et-Tür 52/47). Kabir azabına inanmayanlar Cehmiyye mensuplarıdır. İnsanların ölümden sonra diriltilmeleri ve amellerinin tartılması haktır. Kıyamet âlâmetlerinden kabul edilen deccâlin çıkışı ile Hz. İsa'nın nüzülü, ayrıca cennetle cehennemden ebediliği konularında Ebû Hanîfe'ye farklı görüşler nisbet edilir. Deccâlin çıkışı ve Hz. İsa'nın nüzülü *el-Fıkhü'l-ekber*'e ait yazma nüshaların bir kısmında yer almamaktadır. Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşlerini yansıtan beş risâlesini bir araya toplayıp yeniden düzenleyen Beyâzîzâde Ahmed Efendi'nin eserinde de söz konusu kıyamet âlâmetlerine yer verilmemiştir. Bu da deccâlin çıkışı ve Hz. İsa'nın nüzülü konusunun Ebû Hanîfe'nin risâlelerine sonradan ilâve edildiği ihtimalini güçlendirmektedir. Akaid risâlelerinde belirtildiğine göre Ebû Hanîfe cennet ve cehennemden ebedî olduğunu kabul eder (*el-Vasıyye*, s. 75; *el-Fıkhü'l-ekber*, s. 62). Diğer bazı kaynaklarda ise cennet ile cehennemden ebedî olmadığına ve yaratılan her şeyin mutlaka yok olması gerektiğine inandığı rivayet edilmektedir (Hatîb, XIII, 399-400; Vehbî Süleyman Gâvecî, s. 38-39). Ancak Ebû Hanîfe, bu görüşü ortaya atan Cehm b. Safvân'ı tekfire kadar varan bir tenkide tâbi tuttuğuna göre bunun kendisine nisbet edilmesinin yanlış olduğunu söylemek mümkündür. Şu var ki Ebû Hanîfe cennetin ebediliğine delil getirdiği halde cehennemden ebediliğini ispatlayan herhangi bir delil zikretmemiştir (*el-Fıkhü'l-ebşat*, s. 52). İbn Kayyim'in Münzir b. Saîd'den yaptığı bir nakilde belirtildiğine göre Ebû Hanîfe ve mensupları, Âdem'in yaratıldığı cennetin dünya bahçelerinden biri olduğu kanaatini taşıyorlardı (*Hâdi'l-ervâh*, s. 53-54). Buna karşılık *el-Fıkhü'l-ebşat*'ta cennet ile cehennemden elan yaratılmış bulun-

duğu belirtilmekte ve Allah'ın her şeyi yarattığını bildiren âyet (el-En'âm 6/ 102) buna delil gösterilmektedir.

6. İman-Günah Meselesi. Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen görüşlere göre iman bilgi, tasdik ve ikrar unsurlarından oluşur. Bir insanda imanın gerçekleşmesi için onun şüpheden arınmış kesin bilgiye sahip olmasının yanı sıra bu bilginin doğruluğunu kesin olarak tasdik etmesi ve bu kararını sözlü olarak açıklaması gerekir (el-Âlim ve'l-müte'allim, s. 11; İbn Hazm, III, 227, 228; Ebû'l-Hayr, s. 183). İman için bunların hiçbirini tek başına yeterli değildir. Aksi halde kalben tasdik etmedikleri halde inandıklarını söyleyen münafıkların ve Hz. Muhammed'in gerçek peygamber olduğunu bilmelerine rağmen nübüvvetini tasdik etmeyen Ehl-i kitap'ın mümin sayılması gerekir. Halbuki Kur'an'da gerçeği tasdik etmemekte direnen münafıklarla Ehl-i kitap kâfir statüsünde tutulmuştur (el-Münâfikûn 63/ 1; el-Bakara 2/ 146; el-En'âm 6/ 20). Yine Kur'an'da, gerçeği dilleriyle ikrar etmelerinin karşılığı olmak üzere Ehl-i kitap'tan bazılarının cennetle mukâfatlandırıldığının bildirilmesi (el-Mâide 5/ 85), dille ikrarın imanın unsurlarından biri olduğunu gösterir (Bezzâzî, II, 201-202). Bununla birlikte Ebû Hanîfe'nin, mümin vasfını kazanmak için mârifet ve tasdiki yeterli görmesini (el-Âlim ve'l-müte'allim, s. 31) dikkate alarak mârifet ve tasdiki aslî, ikrarı da tâlî birer unsur olarak gördüğünü söylemek mümkündür. Zira ona göre dil ile ikrar dünyevî hükümlerin uygulanması için gereklidir. Baskı altında inandığının aksini ifade eden kimsenin mümin kabul edilmesi de bunu göstermektedir. Ebû Hanîfe'nin bazı ifadelerinden anlaşıldığına göre (a.g.e., s. 11, 17-18) kalben tasdik imanın aslî unsurunu teşkil ettiğinden imanda artma ve eksilme olmaz; dolayısıyla peygamberler ve melekler dahil bütün müminlerin imanı aynıdır veya birbirinin benzeridir. Onun, imanın artıp eksileceği telakkisini benimsediği naklediliyorsa da bu rivayet iman hakkındaki umumi telakkisine aykırı düşmektedir. Çünkü imanda artma ve eksilme olabilmesi için amelin onun unsurlarından birini teşkil etmesi gerekir. Halbuki Ebû Hanîfe'ye göre amel imanın bir cüzü olmayıp dinî hayatta imandan sonra yer alan bir unsurdur. Kişi namaz kılıp oruç tuttuğundan dolayı Allah'a ve Peygamber'e inanmış değildir, aksine Allah'a ve Peygamber'e iman ettiği için namaz kı-

lıp oruç tutar ve diğer ilâhî buyrukları yerine getirir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de kişiden önce iman etmesi, sonra da iyi işler yapması istenmek suretiyle iman amelden ayrı tutulmuştur (el-Mâide 5/ 69; el-Mü'min 40/ 40). Hayız ve nifas halindeki kadınlardan bazı farzların sâkit olması da bunun delillerinden birini teşkil eder.

Ebû Hanîfe'ye göre günah işlemek mümini imandan çıkarmaz. Çünkü Kur'an'da, zina eden ve adam öldürenlerden iman vasfı nefyedilmemiş (el-Âlim ve'l-müte'allim, s. 27-28), zerre miktarı hayır işleyenlere bunun karşılığının verileceği bildirilmiştir. Hz. Ali de kendisiyle savaşanları mümin olarak adlandırmıştır. Eğer günah işlemek mümini imandan çıkarmış olsaydı şirkten sonra günahların en büyüğü sayılan adam öldürme fiilini işleyenleri Hz. Ali'nin kâfir kabul etmesi gerekirdi. Bu aynı zamanda ashabin telakkisini de yansıtmaktadır (Ebû'l-Hayr, s. 190). Müminlerin günahları sebebiyle âhirette tâbi tutulacakları muamele ise Allah'a bırakılmalıdır; dilerse affeder, dilerse azaba uğratar. Buna göre sadece peygamberlerin ve naslarda haklarında açıklama bulunan kimselerin doğrudan cennete gireceklerine hükmedilebilir (Ebû Hanîfe, el-Âlim ve'l-müte'allim, s. 18; Mâtürîdî, Kitâbü't-Tevhîd, s. 382-383). Mümin bir kimsenin kararlı bir ifade ile, "Ben gerçekten müminim" demesi gerekir; zira iman şüphe kabul etmez. Hz. İbrâhim'in imanını bu şekilde ifade etmesi (el-Bakara 2/ 260) bunun bir delilidir.

7. Tekfir. Ebû Hanîfe'ye göre insanlar kendi beyanlarına, ibadet şekillerine ve dinî âlâmet sayılan kıyafetlerine bakılarak tekfir edilebilir (el-Âlim ve'l-müte'allim, s. 24). Mümin olduğunu söylemekle birlikte ilâhî sıfatları inkâr eden veya bunları yaratıkların sıfatlarına benzeten, kadere inanmayan, Kur'an'da açıkça belirtilen hükümleri kabul etmeyen, günah işlemeyi helâl sayan ve Kur'an'ın bir harfini bile inkâr eden kimse tekfir edilir. Ancak Kur'an'ı tefsir veya te'vil ederek hükümler çıkaran, yahut Hz. Peygamber'e nisbet edilen hadislerle dayalı bazı itikadî hususları benimsemeyen kimse tekfir edilemez (el-Fıkhü'l-ebî, s. 37-38; Beyâzîzâde, s. 105-106, 149, 200, 278, 307). Bazı kaynaklarda, Ebû Hanîfe'nin Kur'an'ı farklı şekillerde te'vil eden muhaliflerini tekfir ettiği nakledilirse de (İbnü'l-Hümâm, s. 323-324) bu onun tekfir konusundaki müsamahakâr tu-

tumuna aykırıdır. Bu duruma göre tekfir ettiği kimse hükmü apaçık olan bir esasî inkâr etmiş olmalıdır. Ebû Hanîfe'ye göre Hz. Peygamber'in ebeveyni kâfir olarak değil fıtrat* üzere ölmüştür. Her ne kadar bazı kaynaklarda bunun aksini ifade eden bir görüş kendisine nisbet edilmiş de bunun bazı risâlelerindeki istinsah hatasından kaynaklandığı tesbit edilmiştir (el-Âlim ve'l-müte'allim, s. 7; Vehbî Süleyman Gâvecî, s. 257-258).

8. İmâmet. Devlet başkanının, müminlerin bir araya gelip istişarede bulunmaları yoluyla seçilmesi gerektiğini kabul eden Ebû Hanîfe'ye göre Hz. Ebû Bekir ve Ömer'den sonra Hz. Ali ashabin en faziletlisidir; muhalifleriyle olan anlaşmazlıklarında da haklıdır (Nevbahî, s. 14). Hilâfete, idareyi zorla ellerine geçiren Emevî ve Abbâsîler'in değil ümmetin işlerini düzeltmek isteyen Ali evlâdı daha lâyıktır. Bu kanaatine bağlı olarak Ebû Hanîfe, İmam Zeyd'in ve Ehl-i beyt'e mensup kişilerin mevcut idareye karşı giriştiği mücadeleleri meşrû kabul etmiş, hatta onlara destek vermiştir. Fakat buna dayanarak bazı Şîî yazarların iddia ettiği gibi (M. Rızâ el-Hakîmî, s. 347-348) Şîa'nın imâmet anlayışını benimsediğini söylemek mümkün değildir. Zira Ebû Hanîfe imâmeti nasla Ehl-i beyt'e verilmiş bir hak olarak görmemiş, sadece döneminde Ehl-i beyt'e mensup olanları imâmete diğerlerinden daha lâyük kabul etmiştir (İnâyetullah İblâğ, s. 190-191; M. Ebû Zehre, s. 160-165). Buna karşılık onun, ashabin faziletini fiilî bir durum olan hilâfet sırasına göre değerlendirmek gerektiği ve zorla da olsa idareyi eline geçiren halifeye itaatin luzumlu olduğu kanaatini taşıdığı da nakledilmektedir. Ancak Ebû Hanîfe'nin Hz. Ali'ye ve evlâdına karşı bir temayülû bulunduğu sezilmekte ve idareyi zorla eline geçirenlere karşı direnen Ehl-i beyt mensuplarına destek verdiği herkesçe kabul edilmektedir.

Kendi risâleleriyle hakkında bilgi veren kaynakların incelenmesinden anlaşıldığına göre İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe İslâm dünyasında meydana gelen siyâsî, fikrî ve itikadî zümreleşmeler sonunda Kur'an-ı Kerim'e ve ona aykırı olmayan sahih hadislerle dayanıp İslâm akaidini belirlemeye çalışan erken devir mütefekkirlerinin başında yer almıştır. Naklin yanında aklı ihmal etmemiş, itikadî meseleleri açıklamak için aklı kıyaslar yapmış, düşüncesini Kur'an, sahih ha-

EBÜ HANİFE

disler ve ashabın ileri gelenlerinin anlayışları şekillendirdiği için yabancı kültürlerin tesirinden uzak kalmıştır. İslâm akaidinin ana meseleleri etrafındaki görüşleri âlimler arasında büyük yankılar uyandırmış, bu görüşlerin büyük bir kısmı, başta Mâtürîdiyye olmak üzere Selefîyye ve Eşâ'riyye âlimlerince benimsenerek geliştirilmiştir. Mülhidlere karşı Allah'ın varlığını ispatlamak için başvuru ve esaslarına Kur'an-ı Kerim'de işaret edilen, daha sonra "ihtirâ" ve "inâyet" diye adlandırılan akli delilleri bildiği kadarıyla ilk defa o kullanmış, âlemin "lâ min şey" den yaratıldığını söylemiş, ayrıca Allah'a "şey'iyet" izâfe ederek bir anlamda hâricî mevcudiyeti bulunduğuna yine ilk defa o temas etmiştir. Ebû Hanîfe, zât-sıfat ayırımı yaparak ilâhî sıfatları muhtemelen ilk defa zâtî ve fiilî kısımlarına ayırıp hepsinin kadîm olduğunu savunmuş, böylece Cehmiyye ve Mu'tezile'nin sıfat anlayışını reddetmiştir. Bir taraftan haberî sıfatlara "bilâ keyf" iman edilmesi gerektiğini söylemek suretiyle Selef'e öncülük etmiş, diğer taraftan bunların bir kısmını üstü kapalı, bir kısmını da açıkça te'vil ederek teşbih ve ta'til akidesine alternatif bir görüş ortaya koymuştur. Ebû Hanîfe, halku'l-Kur'an konusunda Cehmiyye ve Haşviyye arasında mütedil bir görüşü savunarak daha sonra Ehl-i sünnet kelâmcılarınca yapılan lafzî ve nefsî kelâm ayırımına zemin hazırlamıştır. Kadere imanı gerekli görüp kulun iradesiyle fiil yapma gücüne sahip kıldığını kabul etmiş, insanın mümin iken kâfir, kâfir iken mümin olabileceğini söyleyerek cebir anlayışından uzaklaşmış, imanı tasdik, mârifet ve ikrar unsurlarına dayandırmakla iman için mârifeti yeterli gören Cehmiyye'yi ve sadece ikrarı kâfi gören anlayışları reddetmiş, amelîn imandan ayrı olduğunu ve dolayısıyla artıp eksilmeyeceğini ortaya koymakla da Selefîyye, Mu'tezile ve Havâric'e muhalefet etmiştir. Böylece akaidin ana meselelerinde mütedil bir itikadî sistemin temellerini atarak çoğunluğun mensup olduğu Ehl-i sünnet mezhebinin oluşmasına öncülük yapmıştır. Nitekim imanın artıp eksilmesi, iman-İslâm ilişkisi, imanda istisna gibi önemsiz sayılabilecek bazı hususlar dışında Mâlik b. Enes, Şâfiî, Ahmed b. Hanbel onun görüşlerini paylaşmışlardır.

Ebû Hanîfe'nin akaide dair görüşlerini Ebû Ca'fer et-Tahâvî daha çok Selef anlayışı çerçevesinde, Ebû Mansûr el-

Mâtürîdî ise kelâm statüsü içinde açıklayıp yaymışlardır. Daha sonra Mâtürîdî'yi takip eden âlimlerce geliştirilen bu muhteva günümüze kadar taşınmış ve Mâtürîdiyye adıyla meşhur olmuştur. Osmanlı kazaskerlerinden Beyâzîzâde Ahmed Efendi, Ebû Hanîfe'nin akaid risâlelerini önce *el-Uşûlü'l-münife li'l-İmâm Ebî Hanîfe* adlı eserde kelâmî tertibe göre düzenleyip bir araya getirmiş, ardından da *İşârâtü'l-merâm min 'ibâ-râtü'l-İmâm* (Kahire 1949) adlı kitabıyla bunu şerhetmiştir. Ebû Hanîfe'nin itikadî cephesini İnâyetullah İblâğ *el-İmâmü'l-a'zam Ebû Hanîfe el-mütekellim* adlı eserinde, Muhammed Ebû Zehre *Ebû Hanîfe* adlı kitabının bir bölümünde, Ebû'l-Hayr Muhammed Eyyûb Ali de *Akîdetü'l-İslâm ve'l-İmâm el-Mâtürîdî* isimli çalışmasının yarısına yakın kısmında incelemiştir. İbnü's-Sübkî, Ebû Hanîfe ile Ebû'l-Hasan el-Eş'arî arasındaki ihtilâflar hakkında *Manzûmetü'n-nûniyye fi'l-'akâ'id* (*Kaşide fi'l-ihtilâf beyne Ebî Hanîfe ve'l-Eş'arî*) adıyla bir risâle yazmış (Süleymaniye Ktp., Reisül-küttâb Mustafa Efendi, nr. 297), Ali el-Kârî *Edilletü mu'tekadi Ebî Hanîfe fi haqqı ebeveyi'r-Resûl* (Süleymaniye Ktp., Damad İbrâhim Paşa, nr. 298/4) adlı risâlesinde, Ebû Hanîfe'nin Hz. Peygamber'in ebeveyninin imanı konusundaki görüşlerini delillendirmiş, Debbağzâde Mehmed Efendi *Risâle fi beyâni kavli Ebî Hanîfe* (Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 1040), Saçaklızâde Mehmed *Risâle fi tavzîhi kavli Ebî Hanîfe* (Millet Ktp., Ali Emîrî, nr. 938), Dârendeli Muhammed b. Ömer *Risâle fi izâhi kavli Ebî Hanîfe* (Süleymaniye Ktp., Şehzade Mehmed, nr. 110/4) adlı risâlelerinde iman konusundaki görüşlerine açıklık getirmeye çalışmışlardır.

Ebû Hanîfe, imanın artıp eksilmeyeceği ve bütün müminlerin imanın benzer olduğu, bu sebeple de kişinin, "Ben inşallah müminim" değil, "Ben hakkıyla müminim" demesinin gerektiği tarzındaki görüşlerinden ötürü Selef akidesine mensup hadis âlimlerince şiddetle eleştirilmiştir. Ayrıca bunlar, yalancı kabul edilen bazı râvilerin nakillerine dayanarak Ebû Hanîfe'nin İbn Ebû Leylâ, Süfyân es-Sevrî gibi âlimler tarafından iki defa küfürden tövbe etmeye davet edildiğine ve bid'atçı olduğu için görüşlerine itibar edilmeyeceğine ilişkin rivayetlere de eserlerinde yer vermişler, onu bazan Cehmiyye'ye, bazan da Mürcie'ye nisbet etmişlerdir.

Mevcut kaynaklara göre Ebû Hanîfe'yi tenkit edenlerin başında Buhârî gelmektedir. Buhârî *el-Câmi'u's-şahîh*'inin bab başlıklarında isim zikretmeden, "Kâle ba'zu'n-nâs" (insanlardan biri şöyle dedi) ifadesini kullanarak Ebû Hanîfe'yi tenkit etmiş (Buhârî, "İmân", 36; Vehbî Süleyman Gâvecî, s. 203-265), diğer eserlerinde de onun İslâm dinine zarar veren Mürcie'ye mensup olduğuna ilişkin rivayetleri zikretmiştir (*et-Târîhu'l-kebir*, VIII, 81; M. Rızâ el-Hakîmî, s. 343). Hadisçilerden İbn Hibbân, Ebû Hanîfe'nin aleyhindeki zayıf rivayetleri naklettikten sonra hakkında görülen rüyalara dayanıp onu akidesi bozuk bir kişi olarak göstermeye çalışmıştır (*Kitâbü'l-Mecrûhîn*, III, 63-72). Muhaddislerin Ebû Hanîfe'yi eleştirmesinde, nakil yanında akla da başvurmalarının etkili olduğu kabul edilmektedir. Esasen bunların, yalancılıkla itham edilen râvilerin nakillerine dayanarak Ebû Hanîfe'yi kötülemeleri kendi metotlarına aykırıdır, rüyalara başvurmalarının ise hiçbir ilmi değeri yoktur. Zâhid Kevserî, bu rivayetlerin Ebû Hanîfe'ye muhalif olan ehl-i bid'at mensuplarının gayretiyle uydurulup yayıldığını kabul eder (*et-Terhîb*, s. 299-307). Mezhep tarihçilerinden Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, Ebû Hanîfe'yi Mürcie'nin dokuzuncu fırkasının kurucusu olarak göstermiş (*Ma'kâlât*, s. 138-139), Nevbahtî ve Ebû Hâtim er-Râzî de onu Mürcie'nin Amr b. Kays el-Mâsîrî'nin (el-Mâzîr) öncülüğünü yaptığı Mâsîriyye (el-Mâzîriyye) fırkasına mensup biri olarak tanıtmışlardır (*Fıraku's-Şi'a*, s. 7; *Kitâbü'z-Zîne*, s. 269). Âlimler arasında Ebû Hanîfe'nin Mürcie'ye nisbet edilmesini, bu mezhebin mensuplarından Gassân el-Küfî tarafından yapılan bir rivayete bağlayanlar bulunduğu gibi bunu Ebû Hanîfe'nin iman görüşüyle irtibatlandıranlar da vardır. İkinci gruba göre Ebû Hanîfe, günah işleyenlerin mümin olduğunu savunup âkibetlerini âhirete bırakması veya Allah'ın iradesine havale etmesi (ircâ) sebebiyle ilk defa Hâricîler'den Nâfi' b. Ezrak, daha sonra da Mu'tezile âlimleri tarafından mürcîi olarak nitelendirilmiş, bu sebeple mezhep tarihçileri de bunlara uyararak onu Mürcie'den göstermişlerdir. Gerçi Ebû Hanîfe'nin akaid risâlelerinde "ircâ" terimi, günah işleyenlerin âkibetini ilâhî iradeyle havale etme anlamında kullanılmıştır (*el-Âlim ve'l-müte'allim*, s. 24). Ancak bunun mezhepler tarihi kaynaklarında tarifi yapılan ve iman eden kişiyi günah işlemenin hiçbir zarar verme-

diğini temel görüş olarak benimseyen Mürchie ile bir ilgisi yoktur. Öyle olsaydı akidesini benimseyip nakleden öğrencileri de aynı görüşü savunurlardı. Halbuki onlar Mürchie'yi eleştirmişlerdir. Ebû Hanîfe'nin, günah işleyenlerin mümin olduğuna dair görüşünün Selefiyye de dahil olmak üzere bütün Ehl-i sünnet'çe benimsendiği dikkate alınırsa onun Mürchie'ye nisbet edilmesinin, mezheplerle ilgili kavramların o devirde henüz yerleşmemesinden kaynaklandığı ortaya çıkar. Esasen Ebû Hanîfe döneminde yeni teşekkül etmeye başlayan Ehl-i sünnet mezhebi için bu ad henüz kullanılmadığından akaid meselelerinin her biriyle ilgili olarak Ehl-i sünnet âlimlerine farklı isimlerin verildiği de bilinmektedir. Nitekim Mu'tezile âlimleri, ilâhî sıfatlara ilişkin görüşlerinden dolayı Ehl-i sünnet âlimlerine Müşebbihe, kulların fiilleri ve kadere dair görüşlerinden ötürü Mücbire veya Cebriyye adını vermişlerdir. Mâtürîdî de insanların irade hürriyeti ve fiil yapma gücü bulunmadığını savunan ve dolayısıyla kulların bütün fiillerini ilâhî irade ve kudrete havale edenlere Mürchie demektedir (*Te'vîlât*, s. 98). Ebû Hanîfe'nin iman hakkındaki tarifini eleştiren İbn Hazm, onu Mürchie içinde Ehl-i sünnet'e en yakın âlim olarak kabul eder (*el-Faşl*, II, 265; III, 228). Şehristânî ise Ebû Hanîfe'nin, günah işlemenin mümine zarar vermediğini ve imanın yeterli olduğunu iddia eden Mürchie'den sayılmadığını belirtmiş, aksine günah işleyen kişinin Allah'ın azabından korkması gerektiğini savunduğundan onu Ehl-i sünnet Mürciesi'nden kabul etmiştir (*el-Milel*, I, 141, 146). Ebû Hanîfe'nin Cehmiyye'den sayılması da isabetli değildir. Zira Müşebbihe ve Haşviyye'ye mensup âlimlerin ilâhî sıfatlar konusunda tenzihi benimseyen herkesi Cehmiyye'ye nisbet ettiği bilinmektedir. Ayrıca Ebû Hanîfe'nin Cehmiyye'yi şiddetle tenkit ettiği sahîh rivayetlerle sabittir (meselâ bk. İbn Hibbân, III, 15; Beyhakî, s. 321).

Zâhid Kevserî, Hatib el-Bağdâdî'nin Ebû Hanîfe hakkında naklettiği bilgilerle güvenilemeyeceğini ispat etmek için *Te'nîbü'l-Haṭīb 'alâ mâ sâkahû fî tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-ekâzib* adıyla bir eser yazmış, Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî el-Muallimî *Ta'likâtü't-tenkil bi-mâ fî Te'nîbü'l-Kevserî mine'l-ebâtil* adlı kitabında Kevserî'ye cevap vermiş, Kevserî de buna *et-Terhib bi-naḫdî't-Te'nîb* adlı eseriyle karşılık vermiştir. Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf'ın *Kitâb*

'alâ Dırâr ve Cehm ve Ebî Hanîfe ve Hafṣ fi'l-mahlûk'u ile (İbnü'n-Nedîm, s. 204) Şeyh Müfîd'in *Risâle fi't-teşnî 'alâ Ebî Hanîfe'si* de (A. Fâzil el-Kâinî, s. 399) Ebû Hanîfe'yi eleştiren eserlerdendir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ebû Hanîfe, *el-'Âlim ve'l-müte'allim* (nşr. M. Zâhid Kevserî, trc. Mustafa Öz, *İmam-ı Azamın Beş Eseri* içinde), İstanbul 1981, s. 11-33; a.mlf., *el-Fıkhü'l-ebṣaṭ* (a.e. içinde), s. 37-54; a.mlf., *el-Fıkhü'l-ekber* (a.e. içinde), s. 58-64; a.mlf., *er-Risâle* (a.e. içinde), s. 67-69; a.mlf., *el-Vaṣiyye* (a.e. içinde), s. 72-75; *el-Muvaṭṭa'*, "Kader", s. 7, 10, 14; Ebû Hâtîm er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne* (nşr. Abdullah Sellûm es-Sâmerrâî, *el-Culûv ve'l-fırâku'l-Gâliye* içinde), Bağdad 1982, s. 269; Ebû Bekir el-Âcurrî, *eş-Ser'â* (nşr. M. Hâmid el-Fikî), Beyrut 1983, s. 146-148; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Teuhîd*, s. 382-383; a.mlf., *Te'vîlât* (nşr. M. Müstefizürrahman), Bağdad 1983, s. 98; Eş'arî, *Maḳâlât* (Ritter), s. 36-39, 63, 138-139; Tahavî, *Aḳide* (nşr. Arif Aytekin), İstanbul, ts. (Seha Neşriyat), s. 37-55; Makdisî, *el-Bed' ve't-târîḫ*, I, 84-85; İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûḥîn*, III, 15, 63-72; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Tecdüdd), s. 204, 224; Kâdî Abdülcebbar, *Faḫlû'l-i'tizâl ve ṭabakâtü'l-Mu'tezile* (nşr. Fuâd Seyyid), Tunus 1343/1974, s. 250, 253, 266; Bağdâdî, *Uşûlû'd-dîn*, s. 258, 308; Hüseyin b. Ali es-Saymerî, *Aḫbârü Ebî Hanîfe ve aşâbüh*, Beyrut 1976, s. 45-46, 83; İbn Hazm, *el-Faşl* (Umeire), II, 265; III, 227, 228; Beyhakî, *el-Esmâ' ve's-şifât*, s. 321-322, 540, 572; Hatib, *Târîḫü Bağdâd*, XIII, 331, 376-400, 415; İbn Abdülber, *el-İntikâ'*, Kahire 1350, s. 164-165; Neseфі, *Tebṣirâtü'l-edille*, Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 496, vr. 236^a; Şehristânî, *el-Milel* (Kilânî), I, 141, 146; Muvaṭṭak b. Ahmed el-Mekkî, *Menâkıbü Ebî Hanîfe*, Beyrut 1401/1981, s. 51-53; Sâbûnî, *el-Bidâye*, s. 71, 85, 87, 89; İsferyânî, *et-Teḫṣir* (nşr. Kemal Yüslü Hüt), Beyrut 1983, s. 183, 184, 185, 195; İsa b. Seyfeddin el-Hanefî, *er-Red 'alâ Ebî Bekir el-Haṭīb el-Bağdâdî*, Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübü'l-ilmîyye), s. 52-59; Zehebî, *A'lamü'n-nûbelâ'*, VI, 397, 400; a.mlf., *Mizânü'l-i'tidâl*, I, 440; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Hâdî'l-ervâḥ ilâ bilâdî'l-efrâḥ*, Kahire, ts. (Mektebetü Nehdâtî'l-Misriyye), s. 53-54; İbnü's-Sübkî, *Manzûmetü'n-nûniyye fi'l-'aḳâ'id*, Süleymaniye Ktp., Reisülkütâb, nr. 297, vr. 54^a-56^b; Kureşî, *el-Cevâhîrü'l-muḫṫıyye*, I, 61; Teftâzânî, *Şerḫü'l-Maḳâşid*, II, 50; a.mlf., *Şerḫü'l-'Aḳâ'id*, İstanbul 1973, s. 157; Bezzâzî, *Menâkıbü'l-İmâmî'l-A'zam* (Muvaṭṭak b. Ahmed el-Mekkî, *Menâkıbü Ebî Hanîfe* içinde), Beyrut 1401/1981, II, 201-202; İbnü'l-Vezîr, *İşârü'l-haḳ 'ale'l-halk*, Beyrut 1403/1983, s. 404; İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâḡere*, Kahire 1317, 323-324, 327; İbn Hacer el-Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân*, Beyrut 1983, s. 100; Taşköprizâde, *Miftâḫü's-sa'âde*, II, 67, 154-208; Temîmî, *et-Ṭabakâtü's-seniyye*, I, 113, 126-127, 147-148, 175-180; Ali el-Kârî, *Edilletü mu'tekadi Ebî Hanîfe fî ḫaḳḳı ebeveyyi'r-Resûl*, Süleymaniye Ktp., Damad İbrâhîm, nr.

298, vr. 33^a; a.mlf., *Ferrû'l-'avun min müdde't imâni Fir'avn*, İstanbul 1294, s. 129, 143; Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâtü'l-İmâm* (nşr. Yûsuf Abdürrezzâk), Kahire 1949, s. 19-46, 50-150, 165-336; Zebîdî, *İḥḫâfû's-sâde*, II, 5, 6, 8, 9, 13, 14; Manastırlı İsmâil Hakkı, *Mevâhibü'r-raḥmân fî menâkıbü'l-İmâm Ebî Hanîfe en-Nu'mân*, İstanbul 1310, s. 7, 13-15, 92, 154, 173, 183, 201-202; İnâyetullah İblâğ, *el-İmâmü'l-A'zam Ebû Hanîfe el-mütekellim*, Kahire 1971, s. 21, 38-48, 139-163, 166-185, 190-191; M. Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe*, Kahire 1976, s. 21-24, 160-180; Ali Sâmi en-Neşşâr, *Neş'etü'l-fikri'l-felsefi fi'l-İslâm*, Kahire 1977, s. 227-241; Semîre Muhtâr el-Leysî, *Cihâdû's-Ş'râ*, Beyrut 1978, s. 217-218; M. Zâhid Kevserî, *Te'nîbü'l-Haṭīb*, Beyrut 1401/1981, s. 12, 52-87, 107-109, 125, 154-155, 176, 240; a.mlf., *et-Terhib bi-naḫdî't-Te'nîb* (*Te'nîbü'l-Haṭīb* içinde), s. 299-307; M. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (trc. E. Ruhi Fiğlalı), Ankara 1981, s. 148, 167, 169, 177, 233; Ebû'l-Hayr M. Eyyûb Ali, *'Aḳidetü'l-İslâm ve'l-İmâm el-Mâtürîdî*, Dakka 1983, s. 89-230; M. Rızâ el-Hakîmî, *Levle's-senetân le-heleke'n-Nu'mân* [baskı yeri yok], 1985, s. 260-261, 343, 347-348, 384-385; Ali Abdülfettâh el-Mağribî, *İmâmü ehli's-sünne ve'l-cemâ'a Ebû Mansûr el-Mâtürîdî*, Kahire 1985, s. 20-22; A. Fâzil el-Kâinî, *Mu'cemü mü'ellifi's-Ş'râ*, Kum 1405, s. 399; Vehbî Süleyman Gâveci, *Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, Dimaşk 1407/1987, s. 38-39, 203-265; Ahmed Emîn, *Ḍuḫa'l-İslâm*, Beyrut, ts., II, 178-180, 197-198; III, 321-322; Hüseyin Abdülmecîd Hâşim, *el-İmâmü'l-Buḫârî*, Kahire, ts., s. 192-193; Yûsuf Ziya Yörük, "İslâm Akait Sisteminde Gelişmeler ve İmam Ebû Hanîfe", *ÂÜİFD*, II-IV (1953), s. 75, 77, 78, 127, 129; Halim Sabit Şibay, "Ebû Hanîfe", *İA*, IV, 25.

YUSUF ŞEVKİ YAVUZ

Literatür. Hanefî mezhebinin oluşum ve gelişimiyle birlikte Ebû Hanîfe'nin hayatını anlatan, görüşlerinin tenkidini ihtiva eden veya yapılan tenkitlere cevap veren birçok eser kaleme alınmış, bu alanda geniş bir literatür meydana gelmiştir. Kâtib Çelebi ile (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1836-1839) Fuat Sezgin (GAS [Ar.], I/3, s. 33-37) bu konuya dair otuz civarında eserin adını verirler. Son dönemde yapılan çalışmalarla birlikte Ebû Hanîfe'yle ilgili 100'e yakın eserin kaleme alındığı söylenebilir. Bunların başlıcaları şunlardır:

A) Basılmış Olanlar. 1. Ebû Yûsuf, *İḥḫtilâfû Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ* (nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî, Kahire 1938). 2. İbn Ebû Şeybe, *Rudûd 'alâ Ebî Hanîfe* (nşr. M. Zâhid Kevserî, Kahire 1360). 3. Hüseyin b. Ali es-Saymerî, *Aḫbârü Ebî Hanîfe ve aşâbüh* (Haydarâbâd 1974; Beyrut 1976). 4. İbn Abdülber en-Nemerî, *el-İntikâ' fî feẓâ'ili's-selâseti'l-e'immeti'l-fuḳahâ'* (Kahire 1350). 5. Muvaṭṭak